

KADI BURHANEDDİN'DE TASAVVUF

(Bir gazelinin şerhi)

ALİ NİHAD TARLAN

Kadı Burhaneddin'in bir ilim ve devlet adamı olarak tarihe mal ettiği hayatı imkân nisbetinde malûmdur. Hayatının seyrini, tek taraflı olmasına rağmen, daha mufassal surette bize intikal ettiren *Bazm u Razm*¹ adlı eser ile de onun daha ziyade şahsî ve iç hayatına nüfuz edebiliyoruz. Bütün bunlar ilim âlemince meçhul değildir. Ben burada onun edebî hüviyetinin maalesef tamamiyle meçhul kalan bir hususiyetini bahis mevzuu edeceğim. Bu münasebetle de Türk divan edebiyatının mahiyetine dair bazı mühim meselelere kısaca temas edip geçeceğim.

Kadı Burhaneddin dış ve iç bakımından hakikaten büyük olan Divan'ında hemen münhasıran tasavvufî aşk ile olan ruhî alâkasını terennüm etmiştir. Onun sanatına dair şimdiye kadar yazılan çok kifayetsiz mütalâalarda bu esaslı nokta katiyyen nazar-ı itibara alınmamıştır. Ve böyle bir fikrî sisteme intikal edilmezse, divanın hemen manasız bir kelime ve hayal yığından ibaret kalacağı, nedense, düşünülmemiştir. Hakikî sevgilinin güzelliği, mecazî güzelliklerin daima zeminini teşkil ettiği için, birinden diğerine geçiş bazen o derece gayr-i mahsus olur, ki hakikî üstat bir sanatkâr tarafından yazılan bir şiirin içindeki müayyen istilahları hallederek bunların gizledikleri düşüncelerin mantıkî insicamını takip etmek ile o sanatkârın asıl düşüncesine ulaşabiliriz.

Kadı Burhaneddin Ahmed Oğuzların Salur boyundandır. Beşinci batın cediti Anadolu'ya hicret etmiştir. Devrinin ileri gelen bir âlimi olan babasından ders görmüş ve küçük yaşta seyahate çıkarak İslâm âleminin Mısır, Şam, Halep gibi ilim merkezlerinde şöhretli âlimlerin halka-i tedrisinde bulunmuş ve zamanın hemen bütün bilgilerinde tema-

¹ İstanbul 1928, Kilisli Rifat neşri.

yüz ederek Anadolu'ya dönmüştür. Ruhî kültürü Anadolu muhitinde teessüs eden şair Burhaneddin XIV. asırda bu sahada bir sanat abidesi olarak yükselir. Garp türkçesinin müşterek edebî dili ile şiirlerini yazmıştır. Bununla beraber eserlerinde mahallî unsurlar çoktur ve Türk dilinin kıvraklığından ve nüanslarından hayli istifade etmiştir. İhtirashî ruhunun feveranlarını taşıyan şiirleri tasavvufî aşk muvacehesindeki ruhî buhranlarını aksettirir. Bu fikir unsurunu o devrin henüz pek az ilerlemiş dili içine sığdırmağa çalıştığı için nazım tekniğinde zarurî olarak sakatlıklar meydana gelmiştir. Fakat bu, hiç bir zaman onun şanına bir nakise iras edemez. Bilâkis ne müşkülli yendiğini göz önüne almak lâzımdır; o zaman ne muvaffakiyetli bir sanatkâr olduğu meydana çıkar. Aruz bakımından imale ve zihafarla dolu eseri müdek-kikleri bir az yormuş ve belki bazı peşin hükümlere sürüklemiş olacak, ki içine girmeğe lüzum görmemişler. Lâkin bu, yalnız Kadı Burhaneddin'e inhisar eden bir talihsizlik değildir. Bütün Türk divan edebiyatı şairleri aşağı yukarı bu derece talihsizdirler. Geniş hatlariyle muhtasaran zikretmek icap ederse bu edebiyat üzerinde durulmayan noktalar şunlardır: 1. İç dokunuşu ve dahilî tenazuru; 2. Mazmun hususiyeti; 3. Şiirlerin tasavvufla alâkaları ve kullanılan ıstılahların şairlere göre manalandırılması; 4. Bu ıstılahların asırlar boyunca dünyevî ve âşıkane mevzulara geçerken aldıkları şekiller.

Divan edebiyatı tamamen hususî karaktere sahip bir edebiyattır. Ve kendine has bir tahlil ve tetkik metodu vardır. Gerek fikir, gerek hayalin tamamıyeti bakımından kuvvetli bir insicam arzedenden bu edebiyat muvacehesinde yine hususî bir düşünme tarzı icap etmektedir. Halbuki biz, kim bilir ne zamandan beri yerleşmiş bir anane ile, dokunuşu içinde türlü maharetlerle hudutları çizilen bir fikrin teressüm ettiği bir edebî mahsulü manadan mahrum, birbirini aynı bir hayal ve kelime yığını halinde telâkki edip geçiyoruz. Üstat şairlerde birbirini takip eden beyitler tesadüfen böyle sıralanmış değildir. İnsana ait muhtelif güzellikler hiç bir mana gözetilmeden yan yana getirilmiş değillerdir. İnsan güzelliğinin muhtelif vasıflarının hususî manaları vardır. Burada zikir ve tavzihi çok uzun sürecek daha nice problemler vardır, ki henüz bunlara temas dahi edilmemiştir. Bu inceliklere nüfuz edebilmek için uzun mesai, çok alışkın ve bu edebiyatın jenisine girmiş bir görüş lâzımdır. Bu çok incelmüş sanat şüphesiz bir tekâmülün mahsulüdür. Ben bunu esaslı bir şekilde evvelâ Fuzulî'de buldum. Ve ip uçlarını yakalamak üzere gerilere doğru uzandım. XV. asrın mühim simalarında bu tip bir sanate rastlayamadım. Lâkin XIV. asırda hakikî bir dev ile karşılaştım: Kadı Burhaneddin. Bu muasırlarının hiç birine benzemiyor-

du. Ne tasavvufu büyük İran mutasavvıfları vadisinde mevzeler yazarak didaktik bir hale getirmiş, ne de derin bir vecd içinde onu simbolsüz halde terennüm emişti. Kadı Burhaneddin bunu sanatının içine sındırmıştı. Aşağı yukarı bütün tasavvufî ıstılahlarını, muhtelif yerlerdeki kullanışlarını karşılaştırarak tayin ve tesbit ettiğim bu sanatkâr hakkında etraflı bir eser hazırlamaktayım.

Tasavvufî görüş ve duyuşun bilhassa Şark'ta başlangıcını ve gelişmesini katî ve sarîh olarak meydana koymak bugün için imkânsızdır. Çünkü bu görüşlerin dayandığı temel fikirler asırlar boyunca türlü tecelliler göstermiş muhtelif şahsiyetlerde şekilden şekle intikal etmiştir. Bunların muntazam ve ilmî bir tarihi maalesef yapılmamıştır. Ne kadar uğraşılsa dahi, yine ilmî sarahate varılamayacaktır. Çünkü bu, bilhassa sanat safhasına geçince çok muğlak ve müphem bir şekil alır. Bunun umumî tabiri *hal*'dir. *Hal* kelime sarahatine sığmaz; onu parçalar ve aşar. İnsanın iç âleminde şekillenir. Bu düşünce ile, ki hazırladığım eserde Kadı Burhaneddin'de mevcut görüş ve duyuşları mümkün mer-tebe muayyen fikir manzumelerine irca ederek bir sentez halinde ilim âlemine sunmak fikrindeyim. İki seneyi mütecaviz bir zamandan beri üzerinde çalıştığım bu sanatkârın hakikaten çok ehemmiyetli olan bu cephesini kısaca bu makale ile arzetmeği münasip gördüm. Şimdi Divan'ının¹ birinci gazelini şerhetmeğe çalışacağım. Belki bir çok divanların ilk gazeli az çok dinî bir hüviyet taşır düşüncesi hatıra gelebilir-se de, bu zehaba mahal yoktur. Çünkü eserin yüzde sekseni bu hüvi-yettedir.

1. Metnin okunuşu

Vezni: Muzari: - - 0 / - 0 - 0 / 0 - - 0 / - 0 -

1. Gönülde kopalı şanemâ bir şafâ-yı ʿışk
toldı bu ʿâleme yine bizden nidâ-yı ʿışk.
2. Bu derdümün devâsına ʿaql edimez ʿilâc;
beñzer bu derde, ki gerek olur devâ-yı ʿışk.
3. Kanı gönülde su vü gözümün yaşını kan,
beñzüm gümüşin altun eder kîmyâ-yı ʿışk.
4. ʿAnber saçı Çininde cânım müşki çin eder;
olmadı binden özgeye hergiz hañâ-yı ʿışk.

¹ İstanbul 1944 (tıpkı basım).

5. Zülfi nihāyetine bu ʿışkum erimedi,
gerçi yürüymes kişi her kez be-pāy-ı ʿışk.
6. Çün geldi ʿışk; milkini aña sımarladum;
tedbīr-i memleket hele kıldı be-rāy-i ʿışk.
7. Kan ile destemāz aluram lebleri için;
tā bir dügāne rāst kılam ez berāy-ı ʿışk.
8. ʿİşkuñ ahtıdı kanımı vü laʿl-i leblerün
ʿarz eder özini, ki “Benem hūn-behā-yı ʿışk!”
9. Yürek delük delük olıban nāleler kıılır;
daʿvīsı bu, ki yaʿnī “Benem şimdi nāy-ı ʿışk!”
10. Tardur gönül be-ğāyet ü ʿışkuñ denizi od;
cān neçe katlanı bile pes der hevā-yı ʿışk?
11. Ben yār ʿışkı ile toğıban büyümişem;
mahrūm olmaya kişi ender serāy-ı ʿışk.

2. Metnin tercümesi

1. Ey put (mabut gibi güzel sevgili) gönülde bir aşk temizliği, yani masivadan tecerrüt mefhumu zuhur edeli beri bu âleme aşk nidası yine bizden doldu.
2. Bu derdimin tedavisine akıl ilâç edemez; öyle görünüyor, ki bu derde aşkın tedavisi lâzımdır.
3. Aşk kimyası gönülde kanı su ve gözümün yaşını kan, benzimin gümüşünü de altun eder.
4. Amber saçının Çin'inde canım miski toplar; asla benden başkasına aşk hatası (Hata'sı) (vaki) olmadı.
5. Bu aşkım onun zülfünün nihayetine eremedi, her ne kadar insan her defasında aşk ayağı ile yürüyemez ise de.
6. Aşk geldiği zaman mülkünü ona tevdi ettim; o da memleketi aşkın reyî ile idare etti.
7. Dudakları için kan ile abdest alırım, ta ki aşk için iki rek'at namaz kılayım.
8. Aşkın kanımı akıttı ve lâ'le benzeyen dudakların “Aşkın diyeti benim!” diye kendini ortaya atıyor.
9. Yürek delik delik olup feryatlar ediyor. Yani şimdi “Aşkın neyi benim!” davasındadır.

10. Gönül çok dardır, aşkın denizi ise, ateştir. O halde aşkın havasına can nasıl dayanabilsin?
11. Ben yar aşkı ile doğup büyümüşüm; aşk sarayında kimse mahrum kalmaz.

3. Metnin açıklanması

1. Bu beyitte *gönül* ve *aşk* iki mücerret ve mutlak mefhumdur. *Gönül* tasavvufta batınî idrakin merkezidir. Gönülde aşk safasının zuhuru şu demektir: aşkı masivadan, yani maddeden tecrit etmek. Gönül masivadan mücerret olunca saf, yani bulanmaktan kurtulmuş olur. *Sanem* 'put' kelimesi bir bakımdan 'mabut' manasında, bir bakımdan da aşağıda arzedeceğimiz düşünce saikasıyla kullanılmıştır. Bir sesin âlemi istilâ etmesi, şahsî bir heyecanın büyütülmüş şekli olmaktan çok uzaktır. Aşk nidasının âleme dolması 1. mısradaki ses veren bir şeyin mevcudiyetini gösterir. Evvelce pek sessiz ve sönük olan bir mefhumun şairin mensup olduğu bir cemiyette inkişaf ve tekâmül ettiği sarahaten iddia olunuyor. Burada *safa-yı aşk*, yani masivadan tecerrüt fikrinin zuhuru şairin mensup olduğu cemiyetten ayrı ve ondan önce gelmiş bir din veya fikir dairesine istinat ettiriliyor.

İlk mısradaki şu karinelerle Hıristiyanlık bahis mevzuudur: O zamanki tasavvufî telâkkiye göre masivadan tecerrüdün timsali İsa'dır. Binaenaleyh tasavvufun Hıristiyanlıkta mevcudiyeti kabul ediliyor. Bu mısradaki Hıristiyanlığın üç hususiyeti zikrediliyor: 1. *Gönül*, şekli ve içindeki *süveyda* dolayısıyla, divan edebiyatında *ceres* 'çan' a benzetilmiştir. Çünkü *çan* şeklen kalbe benzer ve içindeki dili de nokta gibidir. Bu da gönüldeki en derin idrak merkezi olan *süveyda*'dır. Esasen âleme ses dolunca 1. mısradaki da ses veren bir şeyin mevcudiyeti bu edebiyatın esas kaidelerindedir. 2. *Sanem* 'put' kiliselerde bulunur. 3. *Safa-yı aşk* tecerrüdü ihtiva ettiği için İsa'ya işaretir.

Gönül'ü *ceres*'e şu sebepten benzetiyoruz: 2. mısradaki âleme ses doluyor. Bu ses çanın sesidir. 1. mısradaki Hıristiyanlığı görmemiz 2. mısradaki *yine bizden* kaydının manasını lâıykı ile verebilmek içindir; çünkü 1. mısradaki Hıristiyanlığı üç esaslı unsur ile görünce aşk nidasının *yine bizden*, yani İslâmî tasavvuftan intişar ettiğini anlamak zâruretindeyiz. O halde şair şunu demek istiyor: Masivadan tecerrüt fikri gönülde zahir edeli beri, ki bu zahir Hıristiyan dini ile başlar, aşk nidasını bu âleme yine bizler, yani Müslümanlar doldurduk.

2. *Dert* metafizik hakikate ermek heyecanıdır. *Akıl* muayyen prensipler dahilinde hareket ettiği için bu derunî ihtiyaca cevap veremez. Akıl madde âleminin haricine çıkamaz. Bu metafizik derdi ancak aşk tedavi edebilir. Çünkü o, meçhule karşı bütün melekelerin seferber olması demektir. Bu derunî ıstıraba ancak o cevap verebilir. Tasavvufta akıl ile aşkın taaruzu malûm ve meşhurdur. Fuzulî'de *Men 'ağıldan isterem delâlet — 'ağlum maña gösterür dalâlet* (Fuzulî, *Leylâ ve Mecnun*, İstanbul 1956, N. H. Onan neşri, 10 s.) diye akıldan şikâyet ve *'Işk imiş her ne var, 'âlemde — 'ilm bir kıl u kâl imiş ancak* (Fuzulî *Divanı*, İstanbul 1950 A. N. Tarlan neşri, 217 s.) diyerek aşka dehalet etmiştir. Çünkü bu aşk bir kimyadır, ki kanı, yani maddeyi bir su halinde eritip gözden akıtır. Ruhu maddeden tasfiye eder. Ve tabii beyaz dertsiz bir yüzü dert ile sapsarı bir hale getirir. Onu altın gibi değerlendirir. Görülüyor, ki metafizik derdin ilâcı yine aşk derdidir. Sarı yüz üzerinde kırmızı göz yaşı âşıklık nişanıdır, ki bunu daha sonra *gül-i ra'nâ* tabiri ile ifade etmişlerdir.

3. Aşk öyle bir kimyadır, ki gönüldeki kanı, yani maddeyi, ki canla ilgilidir, *su* haline getirir. *Su* Müslümanlıkta hayattır. Bu hayat saf ve hakikî hayattır, ki manevî hayattır; *kan* ise, maddî hayattır. Kanın gönülde su olması ayrıca ıstırap manasını ifade eder. *Cigaram âb şud* 'çok ıstırap çektim' demektir. *Aşk gözümün yaşını kan etti* cümlesi iki manaya gelir: 1) Kanlı göz yaşı döktüm; çok ıstırap çektim; 2) gözümünden akan yaş ile ıstırap neticesinde içimdeki maddî unsur, yani kan temizlendi. Aşkın beyaz yüzünü sarartması ise, türlü yollarla maddeden ayrılan insanın sarı benizli manzarasıdır. Bu arada şuna da işaret edelim, ki divan edebiyatında sarı ve kırmızı aşk nişanesidir: Sarı yüz, kırmızı kan.

4. Şair aşkın böyle bir cevher olduğunu biliyor. Halbuki kendisi maddeye ve mecaza, yani kesrete bağlıdır. Aşkı kesrette tatmak lâzımdır. Kesret ise, saç ile ifade edilir. Saçın büklümü Hak âşıkını yolundan alıkoyan, onu kesrette oyalandıran şeydir. Sevgilinin zülfü tamamen siyah değildir; o esasen amber rengindedir, yani alacaktır. Yani vahdet ile kesret, hidayet ile dalâlet, iman ile küfür bir arada bulunabilir. Başka bir tabirle kesrette vahdetin izleri ve işaretleri vardır. Şair bu alaca renkli saçın kıvrımlarında ancak simsiyah olan miski topluyor. Bu suretle dalalet ve küfre sapıyor. Bu ise, hatadır. Aşkın bu hatasının yalnız kendi tarafından irtikâp edildiğini açıkça söylüyor. Bu miski toplayan da onun canı, yani maddî varlığıdır.

Evet bu bir hatadır; çünkü onun görüşüne göre insan tasavvufta zarurî bir merhale olan bu mecazı aşp geçmek mecburiyetindedir.

Kesret de hak'tır; zira mevcuttur. Ancak geçilmesi iktiza eder. Lâkin o bundan âcizdir. Bu noktada bir az durup sanatkârın psikolojisine intikal edelim. Bilindiği gibi, Kadı Burhaneddin'in esas karakteri ihtirastır. Bu muhteris bünye onda kuvvetli bir zekâ yaratmıştır. İlimdeki ihtirası onu devrinin sayılı âlimleri seviyesine yükseltmiş, sönmek bilmeyen bir ikbal ihtirası kendisini bin bir siyasî maceraya atarak sultanlık tahtına çıkarmış, bu uğurda entrikalara, hatta cinayetlere sevk etmiş, kuvvetli uzviyetinin ihtirası ise, kendisini *Bazm u Ramz*'da bir parça anlatılan zevk âlemlerine sürüklemiştir. Ancak muhiti ve aldığı dinî terbiye ruhunu şiddetli bir tazyik altında bulunduruyordu. İşte bu tazyik koca bir divan vücuda getirtmiştir. Kanaatimizce madde yolundaki ifratları ile bir muvazene kurmak için tasavvufî şiirler yazmıştır. O şiirlerinin bir çoğunda uzaktan zevkini hissettiği, fakat bir türlü içine giremediği bir feragat âleminin hasretini terennüm etmiştir. İhtiras fırtınaları içinde bocalayan ruhuna ancak bu suretle bir sükûn ve teselli arıyordu. Bu beyitte hatasını itiraf ettikten sonra kendini mazur göstermek istiyor.

5. Duyduğu aşk madde aşkı olduğu için kesretin nihayetine varıp oradan vahdete geçemiyor. Bunda da bir derece haklı olduğunu söylüyor; zira insan her zaman aşkın gösterdiği yolda yürüyemez. Bir mevcut olan insan uzviyetinin bazı zaruretleri vardır, ki bunların hayat yolunda tahakkuku ve vukuu lâzımdır. Lâkin *aşk* denen o ihtiras ruhunda uyandığı zaman onun mülkü olan ruhunu kendisine teslim etmektedir. O bu mülkü aşkın fikir ve tedbiri dairesinde idare etsin. Şair bütün iradesini onun emrine vermektedir.

6. Bu aşk mecaz aşkı olabilir. Ten mülkü ona tevdi edilmiştir ve artık onu idare eden aşktır. Bu aşk insanı hakikate eriştirebilir. Onun içindir, ki gazelin sonunda aşk sarayı içinde kimsenin mahrum kalma- yacağından bahsedilmektedir.

7. Dudaklar, yani *fenafillah* uğrunda kan, yani madde feda edilmektedir. Esasen hakikî aşka erebilmek için maddenin feda edilerek Hak'ta ifna edilmesi gerektir. Bunun bedeli de *fenafillah*'tır.

8. Aşk kanı akıtmaktadır; ancak buna mukabil dudaklar, yani *fenafillah* diyet olarak alınmaktadır.

9. Yürek delik delik olarak feryat etmekte, yani madde ıstırap çekmektedir. Bu ıstırap Hak'tan başka sevgi bağlarından kurtulabilmek ve bunun neticesi *aşk neyi* olmak içindir. Neyin içinde, ne varsa, hepsi boşalmıştır. Bu suretle onunla hakikî insan ifade edilmektedir.

10. Gönül dar olduğu için hakikî aşkı bütün genişliği ile kavrayamaz. Halbuki aşkın denizi ateştir. Madde olan can aşkın ateşine nasıl dayanabilir. Hakikî aşkın icap ettirdiği şeyleri şairimiz yapamıyor. Bu aşkı ihata edecek geniş gönül nerede? Aşkın ateşine pervasızca atılacak ruh kendisinde yoktur.

11. Bir sevgiliye âşık olmak şairin yaratılışının muktezasındandır. Bu kadar feragat isteyen aşk havasına onun maddesi bir türlü katlanamamaktadır. Lâkin tesellisi vardır. Ümit kesmek doğru değildir. Yar aşkı ister mecazî, ister hakikî olsun, bu cevher onda vardır. Aşk ise, bir saraydır, ki içinde mahrumiyet denilen şey bulunmaz. Şair bir gün bu hakikî aşkın kucığına düşmek ümidi ile mütesellidir.

Görülüyor, ki Kadı Burhaneddin tasavvufî aşkın cazibesini, ona erişmemekten mütevellit buhranları muayyen ıstılahların arkasına gizlenerek ifade etmiştir.